

Dit document is opgesteld naar aanleiding van het deelprogramma Wederopbouw van de visie Erfgoed en Ruimte en is een nadere uitwerking van de kernkwaliteiten zoals die genoemd zijn in bijlage 3 van de Visie Erfgoed en Ruimte.

Rotterdam

Ommoord

Toonbeeld van de wederopbouw

Inhoud

Wederopbouw: tonen van een tijdperk *pagina 2*

Methodiek en leeswijzer *pagina 3*

De wederopbouwperiode *pagina 4*

Introductie Ommoord *pagina 5*

Stedenbouwkundige Analyse *pagina 7*

Voorbeeld van woningproductie op toppunt van standaardisatie en industrialisatie *pagina 11*

Woonwijk volgens drie hoofdprincipes: infrastructuur, wooneenheden en groen *pagina 12*

Hoogbouwzone met grootschalige knikflats in parkachtige omgeving *pagina 17*

Kernkwaliteitenkaart *pagina 21*

Begrippenlijst *pagina 22*

Wederopbouw: tonen van een tijdperk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in 2011 dertig wederopbouwgebieden geselecteerd uit de periode tussen 1940 en 1965. In deze periode is een groot deel van Nederland opnieuw ingericht. Dat gebeurde op een totaal andere manier dan vóór de oorlog. De geselecteerde gebieden geven met elkaar een goed beeld van hoe er gedacht, gebouwd en ingericht werd en kunnen worden beschouwd als toonbeelden van de Wederopbouwperiode. Ze onderscheiden zich nationaal of zelfs internationaal, bijvoorbeeld vanwege de kwaliteit van de architectuur of als bijzonder voorbeeld van stedenbouw of landschapsinrichting. De Rijksdienst heeft de gebieden in drie gebiedstypen ingedeeld: de wederopbouwkeren (herstelde oorlogsschade), de naoorlogse woonwijken (planmatige-opgezette uitbreidingswijken) en de landelijke gebieden (agrarische ruilverkavelings- en landinrichtingsgebieden).

Wederopbouw is één van de vijf prioriteiten uit de rijksnota *Kiezen voor karakter*, de rijksvisie op erfgoed en ruimte die op 15 juni 2011 door de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu namens het kabinet is aangeboden aan de Tweede en Eerste Kamer (TK 2010-2011, 32 156 nr. 29).

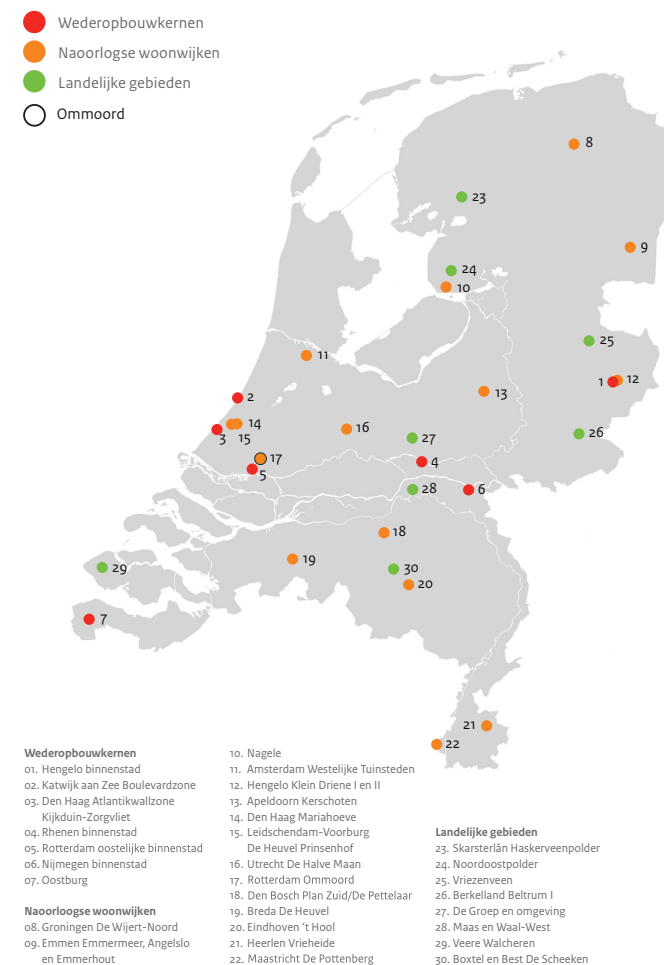
De selectie als wederopbouwgebied zorgt in de eerste plaats vooral voor meer aandacht en waardering. Daarnaast wil het Rijk stimuleren dat de bijzondere eigenschappen, de kwaliteiten van de Wederopbouwgebieden, ook in de toekomst herkenbaar aanwezig blijven en als cultureel erfgoed een rol van betekenis spelen in de ruimtelijke ordening.

In lijn met de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (TK 2009-2010, 32 156 nr. 13) wordt hier in juridische zin invulling aangegeven – niet door aanwijzing als beschermd stads- of dorpsgezicht – maar als uitvloeisel van de verplichting om cultuurhistorie onderdeel te laten zijn van de belangenafweging in het kader van de totstandkoming van bestemmingsplannen, zoals opgenomen in artikel 3.1.6 lid 5 onder a van het *Besluit ruimtelijke ordening*.

Nu zo'n zestig jaar na de realisatie bouw of aanleg, zijn deze wederopbouwgebieden als gevolg van maatschappelijke en sociaaleconomische veranderingen, object van (ingrijpende) vernieuwingsoperaties. De uitdaging hierbij is om ontwikkelingen en vernieuwing hand-in-hand te laten gaan met het behoud van het bijzondere karakter van deze gebieden.

Kennis, inzicht en begrip van de cultuurhistorische waarden van de wederopbouwgebieden en hun ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis zijn van belang bij het maken van weloverwogen keuzes in de planvormingsprocessen. Dit gebiedsdocument is bedoeld ter ondersteuning hiervan en brengt de bijzondere kernkwaliteiten van één van deze gebieden in beeld: de naoorlogse wijk Ommoord.

30 wederopbouwgebieden van Nationaal Belang

Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Methodiek en leeswijzer

De methodiek is er op gericht de kernkwaliteiten uit de Wederopbouwperiode te analyseren en herkenbaar in beeld te brengen. Als basis voor de ruimtelijke analyse zijn bestaande studies gebruikt, waar nodig aangevuld met een veldbezoek om de bureaustudie te toetsen. In het colofon van dit document is opgenomen welke studies en rapporten als basis gebruikt zijn voor dit gebiedsdocument. De inhoudelijke focus van de gebiedsdocumenten ligt op de Wederopbouwperiode en de actuele situatie van het gebied. Om de context van de ontwikkelingen te begrijpen, zijn waar nodig relevante ontwikkelingen uit andere tijdsperiodes meegenomen in de analyse.

In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de wederopbouwperiode in het algemeen en de specifieke ontwikkelingen met betrekking tot de naoorlogse woonwijken (planmatig opgezette uitbreidingswijken) in het bijzonder. In de erna volgende hoofdstukken wordt ingezoomd op het onderhavige gebied en wordt door middel van een gebiedsanalyse geuid wat de specifieke kernkwaliteiten zijn die dit gebied tot een wederopbouwgebied van nationaal belang maken.

Bron: gemeentearchief Emmen.

De wederopbouwperiode

Nederland maakte tussen 1945 en 1965 een ongeken­de transformatie door. In ruimtelijk, economisch en in sociaal­maatschappelijk opzicht veranderde ons land ingrijpend. Na de Tweede Wereldoorlog was veel landelijk gebied, gebouwde omgeving en infrastructuur zwaar beschadigd geraakt, stonden onder water of lagen compleet in puin. Het herstel van de oorlogsschade en de wederopbouw begon al in de oorlog. Steden en dorpen herrezen uit het puin dankzij krachtige samenwerking en een sterke centrale sturing. In deze periode zijn veel innovatieve en ongeken­de ontwerpen gerealiseerd, zowel bij stedelijk herstel en uitbreiding als bij de herinrichting van het landelijk gebied en de aanleg van nieuw land.

Wijkgedachte

Na de oorlog was er grote woningnood in Nederland en de sociaaleconomische omstandigheden waren dramatisch. Steden werden gezien als te massaal en daardoor bedreigend voor een goede samenleving vanwege de slechte woon- en leefomstandigheden en het gebrek aan sociale cohesie binnen de wijken en alle mogelijke negatieve consequenties die daarmee konden samenhangen. Al voor de oorlog waren stedelijke gebieden verpauperd of in slechte staat en boden ze onvoldoende ruimte aan de bevolkingsgroei.

De ‘wijkgedachte’, die in de jaren twintig al in Nederland bekend was als ordenend concept, werd na de oorlog nader uitgewerkt door de studiegroep Bos in het boek *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946). Vanuit sociologisch oogpunt ging deze wijkbenadering uit van een maximale grootte van de wijk en het gezin kwam centraal te staan als hoeksteen van de samenleving. Wonen, werken, verkeer en recreatie werden nauwkeurig geordend en veelal van elkaar gescheiden. Elke wijk werd opgebouwd uit buurten, wooneenheden met eigen voorzieningen. In de buurten waren winkels voor de dagelijkse behoeften binnen bereik. Op wijkniveau waren er

ook andere voorzieningen zoals scholen, kappers, banken, een bibliotheek, kledingwinkels en kerken aanwezig. Deze opbouw moest het gemeenschapsgevoel stimuleren en de chaotische groei van steden tegengaan. Het katholieke zuiden van Nederland kende een variant op dit type indeling en opbouw. Hier werden deze wijken ‘parochiewijken’ genoemd, waarbij de kerk letterlijk en figuurlijk centraal stond. De wijkgedachte is een belangrijk uitgangspunt geweest voor de ontwikkeling van de stedenbouw in de naoorlogse periode.

Licht, lucht en ruimte

De wederopbouw was ook een periode van optimisme en modernisering. Nieuwe materialen, productiemethoden en verkavelingspatronen deden hun intrede, evenals de nieuwe wijkinrichting met veel groen. Het motto van de naoorlogse stadsuitbreidingen werd: ‘licht, lucht en ruimte’. Dit vertaalde zich niet alleen naar de bebouwing, maar vooral ook naar de stedenbouwkundige compositie van de ruimte, waarin de groenstructuur en de openbare ruimte een belangrijk aandeel hadden. De grens tussen particuliere, gemeenschappelijke en openbare ruimte is daarbij minder evident dan bij het gesloten bouw­blok. Kenmerkend is de herhaling van verkavelingsvormen tot stedenbouwkundige eenheden. De woningtypologie verschilt ook van de vooroorlogse uitbreidingen. Rijtjeswoningen en gestapelde meergezinswoningen in open bebouwing overheersen, vaak in seriematige bouw.

Wijkgedachte.

Bron: Katholiek Bouwblad, 1947.

Introductie Ommoord

De wijk Ommoord ligt aan de noordoostelijke stadsrand van Rotterdam en grenst in het noorden aan de Rotte aan de zuidzijde aan de Azo. Het voormalige tuinbouwgebied met boerderijen werd aan het einde van de wederopbouwperiode bestemd als onderdeel van het grote uitbreidingsplan Prins Alexanderpolder en Rotterdam Oost-Capelle aan den IJssel om het nog altijd nijpende woningtekort in Rotterdam tegen te gaan.

De nieuwe wijk voorzag in bijna 10.000 woningen waar ongeveer 35.000 mensen moesten gaan wonen. Deze woningen waren vooral bedoeld voor bewoners die werkzaam waren in het centrum en de regio: leraren, ambtenaren en kantoorpersoneel met hun gezinnen.

Situering en definiëring

Lotte Stam-Beese ontwierp met Ommoord de laatste grote naoorlogse woonwijk van Rotterdam. De wijk bestaat uit een centraal hoogbouwdeel dat is aangelegd binnen een rechthoek van ontsluitingswegen: de President Wilsonweg, de Martin Luther Kingweg, de President Rooseveltweg en de John Mottweg. Rondom de ringweg zijn laagbouwbuurten aangelegd. Deze maken geen onderdeel uit van het gebied dat door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is geselecteerd. Met Ommoord wordt in dit document de centrale hoogbouw binnen de ontsluitingsweg bedoeld.'

De drie belangrijkste, ruimtelijk onderscheidende kernkwaliteiten van Ommoord zijn:

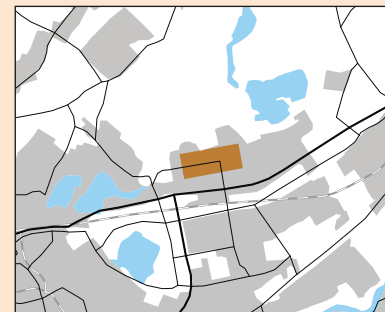
1. Woningproductie op het toppunt van standaardisatie en industrialisatie.
2. Woonwijk opgezet volgens drie hoofdprincipes: infrastructuur, wooneenheden en groen.
3. Hoogbouwzone met grootschalige knikflats in parkachtige omgeving.

Voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed reden om de wijk te selecteren als wederopbouwgebied van nationaal belang.

Deze drie kernkwaliteiten worden hierna verder toegelicht.

Kerngegevens

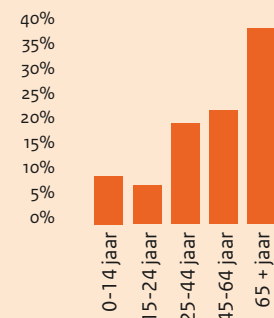
Kaart

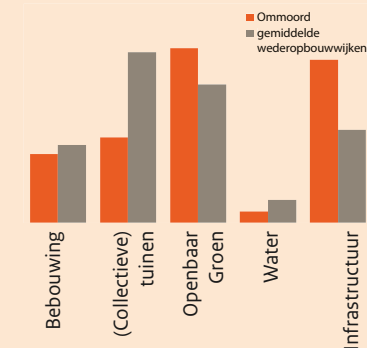
Algemene gegevens

- *Stedenbouwkundige*: Lotte Stam-Beese
- *Planvorming*: 1962 - 1965
- *Uitvoering* 1967 - 1975 [laagbouw tot 1985]
- *Aantal woningen bij oplevering*: 9.968
- *Oppervlakte wijk*: 123 ha
- *Bevolkingsdichtheid*: 9.956 inwoners/km²

Bevolkingsopbouw*

Grondgebruik*

* Statistische gegevens: Atlas voor Gemeenten 2014.

Planvorming & bouw

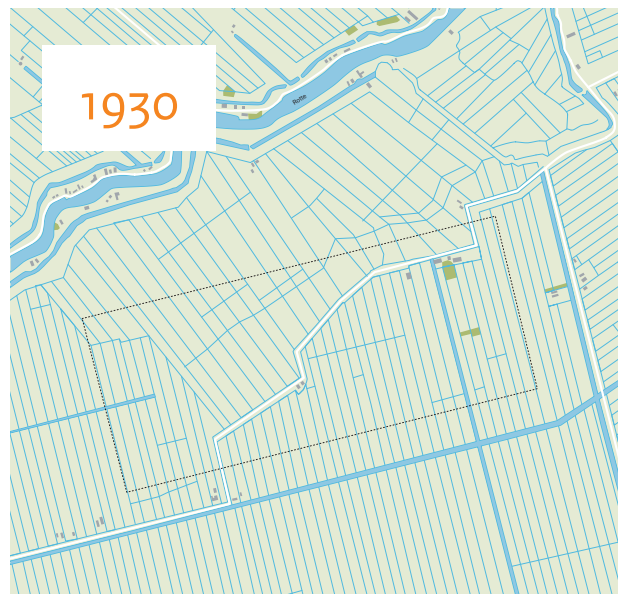
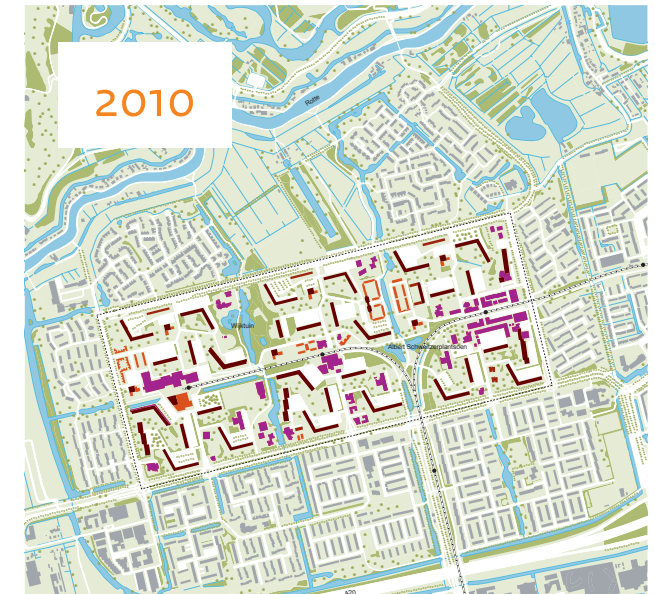
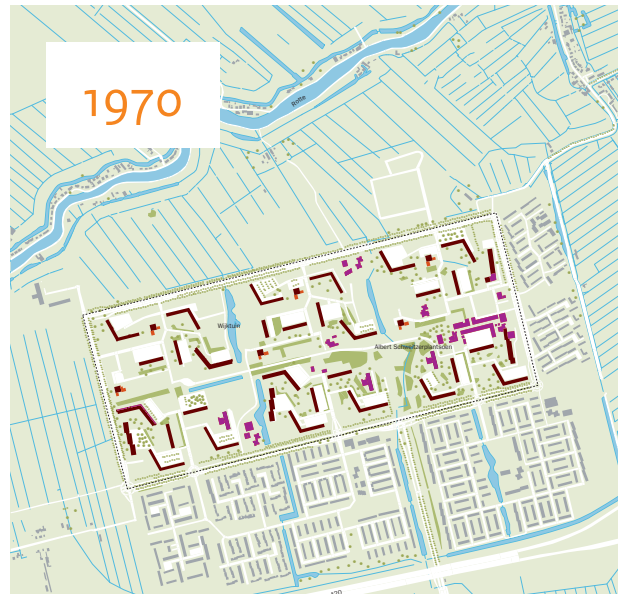
Stam-Beese [1903-1988], lid van de Rotterdamse architectengroep Opbouw, maakte in 1953 met Opbouw al een studieontwerp voor de bebouwing van de Alexanderpolder voor het negende CIAM-congres.* Een ontwerp van 'verticale woonbuurten' met grote woongebouwen en een 'core'* met voorzieningen. Dit was een voorbode van het hoogbouwdeel van Ommoord.

Sinds 1946 was Stam-Beese stedenbouwkundige bij de gemeente Rotterdam en ontwerper van verschillende wederopbouw wijken in de stad. Het plan voor Ommoord ontwierp ze uiteindelijk tussen 1962 en 1965. In 1967 startte de bouw en in 1975 werden de laatste gebouwen binnen de ringweg opgeleverd.

Schaalgrootte

In het eerste ontwerp uit 1962 werd nog uitgegaan van vijftien procent hoogbouw, in combinatie met etagebouw en laagbouw. Vanwege de geschatte hoge exploitatiekosten van deze opzet werd de verhouding na een aantal verdichtingsrondes uiteindelijk 64% [hoogbouw] – 36% [laagbouw]. Het aandeel hoogbouw woningen was nergens in Rotterdam zo groot. In augustus 1963 werden extra torens aan het ontwerp toegevoegd. Uiteindelijk koos men in september 1965 vanuit het oogpunt van optimale lichtinval in de woningen en een efficiënte bouwproductiestroom, voor de strenge scheiding tussen hoog- en laagbouw. Het aantal woningen werd met 2500 verhoogd tot bijna 10.000.

* Zie begrippenlijst achterin.

Legenda naoorlogse woonwijken

- grens wederopbouwgebied
- relict (gebouw)
- relict (overig fragment)
- Bebouwing wederopbouwgebied**
- bebouwing (1-2 verdiepingen)
- bebouwing (3-5 verdiepingen)
- bebouwing (5+ verdiepingen)
- publiek gebouw, voorziening, winkel, werkgebouw en overige
- Bebouwing buiten wederopbouwgebied**
- bebouwing
- bebouwing (10+ verdiepingen)

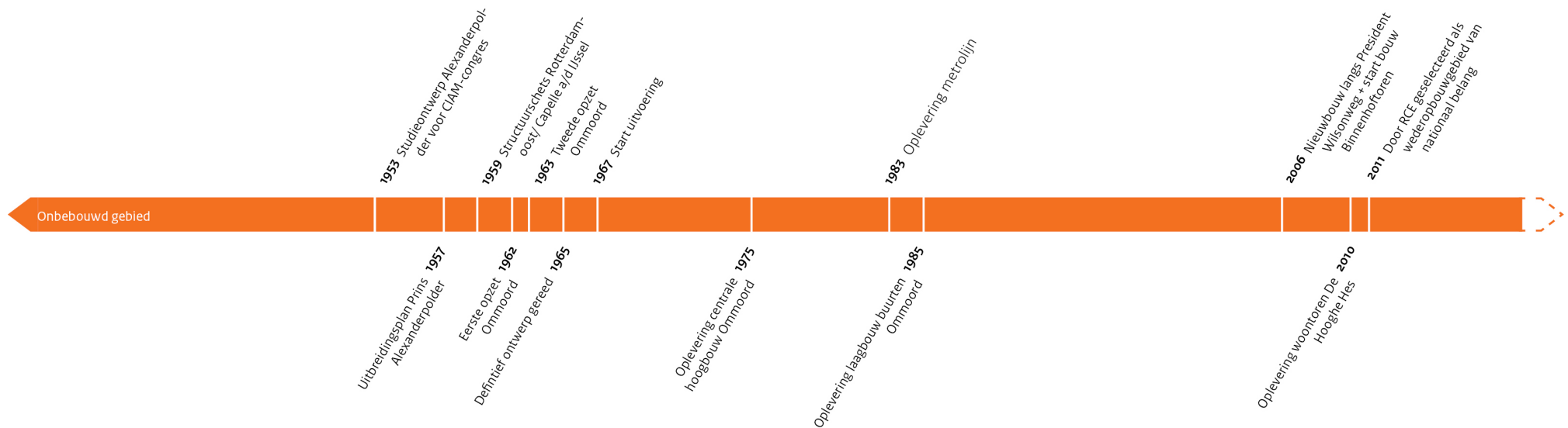
Het gebied waar Ommoord zou worden aangelegd, 1930. Kaarten: MUST.

Stedenbouwkundige Analyse

Uitgangspunten voor het ontwerp

De toegenomen scheiding van stedelijke functies na de Tweede Wereldoorlog dreef het wonen steeds meer uit het stadscentrum. Dit legde grote druk op de functie 'verkeer'. Bovendien nam het aantal auto's in rap tempo toe. Verkeer kreeg daarmee een steeds grotere en vaak zelfs structurerende rol in het ontwerp van een wijk. En in tegenstelling tot wijken die nog sterk leunden op de principes van de wijkgedachte [met de wijk als zelfstandig functionerende eenheid los van het stadscentrum], zag Stam-Beese de wijk meer in de context van haar omgeving en was de eigen zelfstandigheid minder belangrijk. Ze vond dat het leven van de bewoners verder reikte dan dat van de wijkgrenzen. De metrolijn moest zorgen voor een goede verbinding van de wijk met het stadscentrum en in vergelijking met vroegere wijken kreeg de auto meer 'ruimte' in de wijk.

Belangrijk in het ontwerp van Stam-Beese was de afrekening met de menging van bouwhoogtes. Ze wilde Ommoord een stedelijk karakter meegeven. Voor Stam-Beese was hoogbouw onlosmakelijk verbonden met openbaar groen. Het gebrek aan privétuinen [bij laagbouw] moest ruimschoots gecompenseerd worden: "Je kunt niet ontnemen zonder terug te geven." Vanuit zijn flat had de 'moderne mens' uitzicht op het landschap dat 'ontdaan van particulier gebruik uitsluitend het collectieve ten dienste stond.' Om die reden werd er vanaf de eerste verdieping gewoond en bleef de begane grond gereserveerd voor gemeenschappelijke entrees, bergingen en garages. Ommoord betekende een keerpunt in de geschiedenis: hoogbouw werd steeds meer geaccepteerd als middel voor het goed huisvesten van de moderne mens.

Voor Stam-Beese was de wooneenheid* de “kleinst mogelijke eenheid waarin een gemeenschap zich manifesteert.” Dit werd door haar in Ommoord ingezet als ordenend principe. De herhaling van woonensembles* en de keuze voor een bepaald verkavelingstype was een manier om ruimtelijk uitdrukking te geven aan ideeën over gemeenschapsvorming.

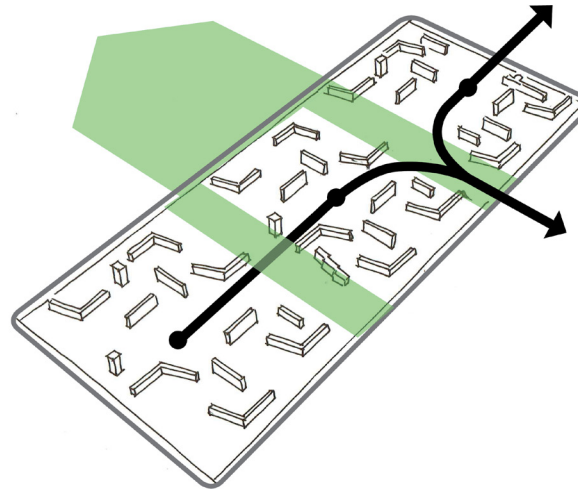
Eentonigheid was volgens haar “niet zozeer het resultaat van het herhalen van hetzelfde element, als wel het ontbreken van afwisseling in de zin van open en besloten, nauw en wijd, hoog en laag, en van stil en bedrijvig.” Hier heeft zij dan ook veelvuldig mee ‘gespeeld’; zowel wat betreft de positionering van wooneenheden en ensembles, als wat betreft het groen.

Stedenbouwkundige opzet

Het centrale hoogbouwgebied van Ommoord kent een eenvoudige hoofdopzet: een rechthoekige ontsluitingsstructuur met daarin drie woonbuurten van zich herhalende woonensembles, van elkaar gescheiden door twee groenzones. De woonensembles bestaan uit rechte en geknikte flats, gespiegeld of gedraaid ten opzichte van elkaar, en formeren samen een groene open hof. De hoven van de woonensembles staan in verbinding met de twee groenzones. Hierdoor doet de wijk denken aan een stedelijk woonpark op een tapijt van groen.

De woonensembles worden alle vanaf de ringweg ontsloten door woonstraten. Als aanvulling op de autostraten is een fijnmazig stelsel van fiets- en wandelpaden aangelegd in de wijk.

De drie buurten worden doorsneden door de metrolijn die in oost-west richting door het gebied loopt. De metro verbindt de wijk met het centrum van Rotterdam. De voorzieningen zijn gegroepeerd rond de haltes van de metro [twee westelijk, één oostelijk] en vormen daar de core*, de ruimte in het midden van de woonbuurt waar de voorzieningen zijn geconcentreerd. In het oorspronkelijke plan had alle hoogbouw een woonfunctie. De laagbouw was alleen bedoeld voor voorzieningen.

- Drie woonbuurten van elkaar gescheiden door twee groenzones.
- De metrolijn doorsnijdt de wijk.

Uitbreidingen en aanpassingen

Het oorspronkelijke bouwprogramma stagneerde vanaf de vroege jaren zeventig. Sommige delen zijn nooit gerealiseerd, zoals de torens die gepland waren bij de Rotte om daar de overgang van stad naar land te markeren. Ook de middelste laagbouwwijk aan de noordrand is door de crisis op de woningbouwmarkt rond 1973 nooit gebouwd. In plaats daarvan is dit deel een wijkpark geworden: het Ommoordse veld. Het verbindt de wijk met het buitengebied langs de Rotte.

De meest opvallende aanpassingen na de realisatie zijn de verdichting met hoog-, middelhoog- en laagbouw, en de uitbreiding en vernieuwing van de winkelcentra in de hoogbouwzone. Ook bleek het onderhoud van het [vele] openbare groen moeilijk te handhaven. Veel van het oorspronkelijke groen is daarom inmiddels vervangen door 'onderhoudsarm' groen en een deel van de tuinen is afgesloten en/of in beheer van een bewonersvereniging of privétuin geworden. BIQ architects heeft in 2010 een aantal flats gerenoveerd: de gesloten plinten zijn omgevormd tot woningen met aangrenzende [privé]tuintjes, de entrees zijn aangepast en de flats zijn gedifferentieerd naar diverse bewonersgroepen.

Ondanks deze aanpassingen is Ommoord met haar concentratie van hoogbouw, scheiding van functies en sobere architectuur één van de laatste wijken in Nederland waar de modernistische idealen van hoog en stedelijk wonen in het groen nog altijd herkenbaar aanwezig zijn.

De meest voorkomende flats, met de klok mee:
schijfflat, torenflat, knikflat, getrapte flat.
Foto's: Nadine van den Berg.

Voorbeeld van woningproductie op toppunt van standaardisatie en industrialisatie

Na een periode waarin de woningbouwproductie tegenviel vanwege een gebrek aan [traditionele] bouwmaterialen, geld en bouwvakkers en door de achtergebleven toepassing van systeembouw* in ons land, werd het vanaf halverwege de jaren zestig technisch en financieel haalbaar om steeds hoger, sneller en grootschaliger te bouwen. Door de aanhoudende woningnood werd dit ook als noodzakelijk gezien.

Gietbouw

Na 1964 kon de productie verder worden opgevoerd omdat de gietbouw een enorme vlucht nam. Gietbouw* maakte het mogelijk om met verplaatsbare mallen in één keer de overspanningen van wanden en plafonds te maken. Dit zorgde voor veel vrijheid in de plattegronden. Eén van de bekendste gietbouwsystemen was het ERA-bouwsysteem, dat vooral geschikt was voor hoogbouw tot veertien verdiepingen [de maximale hoogte die de bouwkraan kon overbruggen]. Machines en techniek bepaalden in toenemende mate de vorm van de gebouwen en de verkaveling. Minimale variatie en herhaling van identieke bouwblokken drukten de kosten. Er kon daardoor steeds sneller en meer worden gebouwd. Het betekende een enorme schaalvergroting in de stedenbouwkundige opzet en een breuk met het vroeg-naoorlogse bouwen. Het streven naar efficiëntie werd in Ommoord misschien wel het verst doorgevoerd. De strikte scheiding tussen hoog- en laagbouw, uniek voor die tijd, maakte de verkaveling eenvormiger [stempels*], waardoor de bouwproductiestroom efficiënter kon worden ingericht. De wijk werd één van de meest groot-schalige en uniforme wijken van Nederland uit deze tijd. De rechte ERA-flats werden allemaal veertien verdiepingen hoog. Later werden aan het plan nog woontorens van twintig lagen toegevoegd.

Architectuur

De in Ommoord gebruikte moderne bouwtechnieken zijn niet alleen heel bepalend geweest voor de verkavelingsvorm [stempelbouw*], maar ook voor de architectuur. Deze is door de gebruikte productiemethoden heel gelijkmatig. De gebouwen zijn primair ontwikkeld als systeem, en minder als architectonische objecten.

De architectuur is niet uitgesproken, maar eerder terughoudend en versterkt met haar eenduidige vormgeving en terughoudende karakter de stedenbouwkundige eenheid van het gebied. De sobere architectuur kenmerkt zich door:

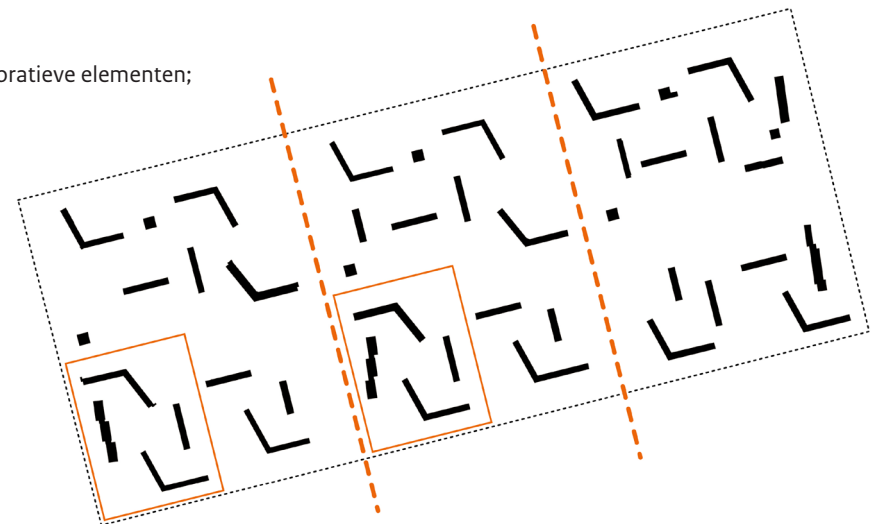
- Alzijdigheid;
- Horizontaliteit, met doorlopende betonranden [verdiepingsvloeren] en aaneengesloten, uitkragende balkons;
- Entrees die worden benadrukt met verticale gevelelementen;
- De toepassing van dezelfde materialen [baksteen voor de gevels en muren en beton voor de horizontale elementen als vloeren en balkons];
- Het lichte en natuurlijke kleurgebruik;
- Een gebrek aan ornamenten en puur decoratieve elementen;

Deze onderdelen bepalen mede de stedenbouwkundige eenheid, wat heel wezenlijk is voor de esthetische ruimtebeleving van Ommoord; door de sobere architectuur overheerst ook het groen in de wijk.

Veranderingen

Vanaf de jaren tachtig zijn enkele laagbouwbuurten, zoals het 'nieuwe Boekholt', de eengezinswoningen aan de Albert Schweitzerplaats en bejaardenwoningen, toegevoegd aan de wijk. Dit is ten koste gegaan van de strikte scheiding tussen hoog- en laagbouw.

Door aanpassingen aan de gebouwen, zoals het isoleren van kopgevels, het vervangen van dakranden, de omvorming van bergingen op de begane grond tot woonruimtes, en de toevoeging van laagbouw woningen en nieuwe woontorens in een andere stijl, is de eenheid in architectuur op verschillende plekken inmiddels minder groot. Desalniettemin is het uniek in Nederland dat nog zoveel van de oorspronkelijke opzet en architectuur intact en herkenbaar is; op veel locaties in Nederland zijn [delen van] deze wijken al gesloopt of onherkenbaar vernieuwd.

Woonwijk volgens drie hoofdprincipes: infrastructuur, wooneenheden en groen

De wijk is opgebouwd uit drie [hoofd]lagen: de infrastructuur, de groenstructuur en de bebouwing, die in samenhang zijn ontworpen. Iedere laag versterkt de andere lagen. Alles is nauwkeurig op elkaar afgestemd, wat mogelijk was omdat de wijk in één keer, als eenheid is ontworpen.

Infrastructuur

In Ommoord vormen de metrolijnen, voorzieningen, parkeerterreinen en ontsluitingswegen een samenhangend stelsel. De drie vervoerssystemen in de wijk kennen elk hun eigen type vervoer en schaal en zijn functiegebonden:

De buurtoverstijgende voorzieningen zijn in Ommoord gekoppeld aan de metrostations. Dit was vernieuwend ten opzichte van andere naoorlogse Rotterdamse woonwijken. De metrolijn [realisatie 1983] werd uiteindelijk bovengronds in plaats van ondergronds aangelegd waardoor de drie woonbuurten werden opgesplitst in een noordelijk en een zuidelijk deel. De voorzieningen zijn aan weerszijden van de lijn geplaatst. De metrolijn vormde zo de ruggengraat van de hoogbouwzone.

De ringweg is, net als de metrolijn, ingebed in een grofmazig netwerk van wegen en metrolijnen voor Rotterdam Oost dat de wijk in alle richtingen verbindt met de regio.

Vanaf de rechthoekige ringweg, die is aangelegd rondom het hoogbouwdeel, worden de zes woonensembles ontsloten door woonstraten. De straten komen uit bij parkeervakken. Er zijn geen wegen binnen de ringweg die de wijk doorkruisen. Dit houdt de wijk, ondanks het toegenomen autogebruik, relatief verkeersluw en daarmee veilig.

Fiets- en wandelpaden meanderen door het groen en ontsluiten het hele gebied.

De metrolijn voor de bereikbaarheid van de wijkvoorzieningen. De bovengronds aangelegde lijn deelt de wijk op in een noordelijk en een zuidelijk deel. Foto: Nadine van den Berg.

De voorzieningen zijn aan weerszijden van de lijn gesitueerd, zoals hier bij de Hesseplaats. Foto: Nadine van den Berg.

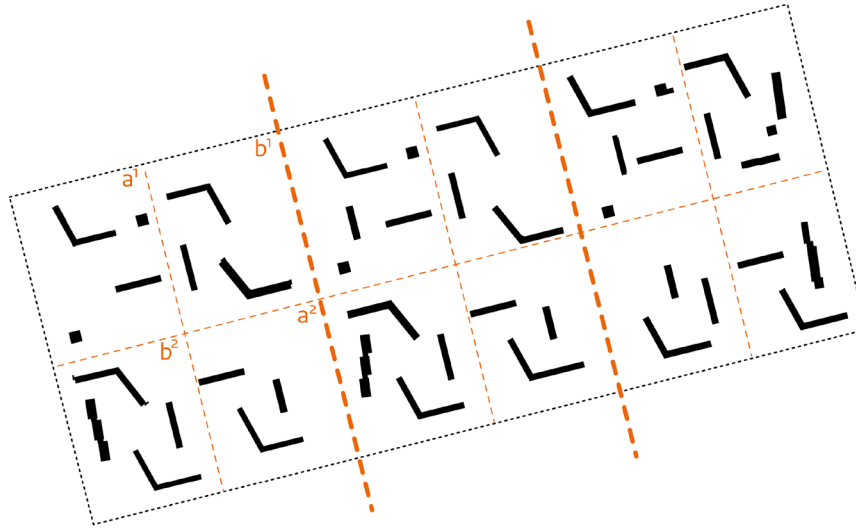
Wooneenheden

Stam-Beese formuleerde de wooneenheid* als ordenend principe, in ruimtelijk, economisch, sociaal en esthetisch opzicht. De ruimtelijke betekenis van de eenheid omschreef zij als volgt: "Door deze bijzondere verkaveling is een openheid bereikt, die de beperktheid van een stramen van bouwblokken langs de straten geheel mist en waardoor tal van nieuwe ruimtelijke relaties zullen kunnen ontstaan." De ensembles* die zo ontstonden zijn vrijwel identiek. Deze 'ritmiek' moest overzicht scheppen in de grote hoeveelheid gebouwen, zodat mensen zich te allen tijde konden oriënteren.

Kwadranten

Stam-Beese deelde de buurten op in kwadranten, waarbij het kwadrant linksonder [b₂] en rechtsboven [b₁] punt-symmetrisch zijn. Twee knikflats en een rechte flat. In het naastgelegen kwadrant [a] is deze formule niet toegepast. Waar de meeste knikflats naar de binnenruimte zijn gericht en zo een groen hof creëren, is in kwadrant a₁ de knikflat naar buiten gericht, op de President Wilsonweg.

De oostelijke buurt wijkt af. Door de bovengrondse metrolijn die hier de wijk binnenkomt, kwamen enkele kenmerkende flats te vervallen.

Stam-Beese deelde de buurten op in vrijwel identieke kwadranten. Deze ritmiek moest overzicht scheppen in de grote hoeveelheid gebouwen, zodat met zich te allen tijde konden oriënteren.

• Westelijke groene vinger.
• Een fijnmazig netwerk van fiets- en wandelpaden voor langzaam individueel vervoer. Foto: Nadine van den Berg.

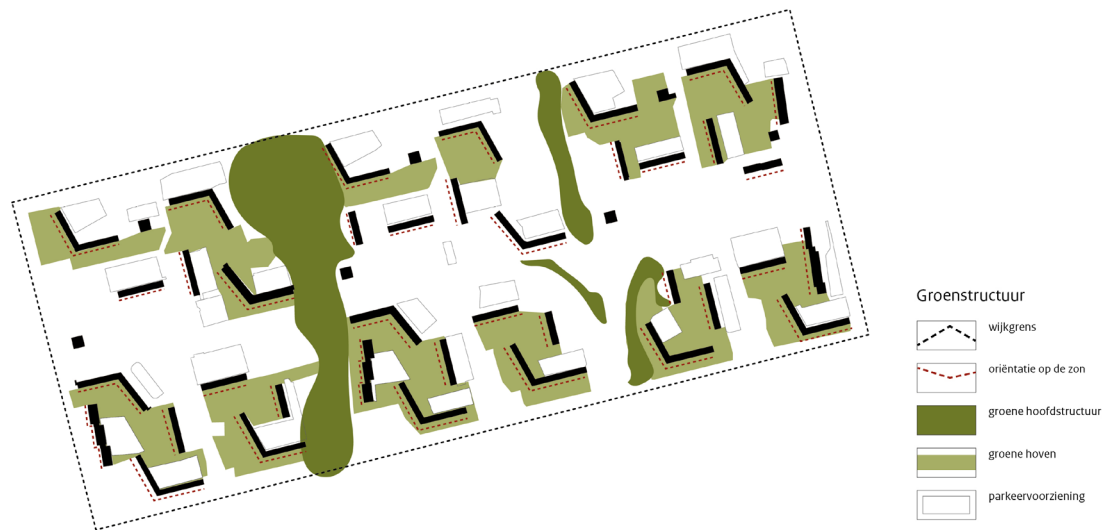
Groen

Het groen in de wijk is ingezet als scheidende en verbindende structuur en werkt zowel bekrachtigend als verzachtend. Op wijkniveau moesten twee langgerekte noord-zuid lopende groengebieden [groene vingers] de woonbuurten van elkaar scheiden. In dit groen zijn waterpartijen en kronkelige fiets- en wandelpaden aangelegd. De westelijke groene vinger mondt in het noorden uit in een bosachtig wijkpark waarin de hoogbouw ver weg lijkt. De groene vingers zijn zowel een buffer tussen de woonbuurten als de verbinding tussen de wijk en het buitengebied in het noorden.

De boominzet langs de wegen van de ring accentueert de grens tussen hoog- en laagbouw. Die strikte scheiding van hoog- en laagbouw wordt eveneens benadrukt door de aanwezigheid van het vele openbare groen in het hoogbouwdeel en het privégroen bij de laagbouw.

Veranderingen

De toevoeging van laagbouwbuurtjes en extra woontorens is ten koste gegaan van de herkenbaarheid van de kwadranten en de maat van het groen [zie kaarten 1970 en 2010 op pp 8]. De groene vingers lopen bovendien niet door van noord naar zuid, maar worden in het midden onderbroken door de bovengrondse metrolijn. De westelijke groene vinger met de wijktuin in het noorden is nog het meest royaal. Ten behoeve van verdichting en inbreiding in de jaren tachtig en negentig is een groot deel van het oostelijke groengebied opgeofferd. Desalniettemin vloeit het groen, met behulp van de in het groen aangelegde fiets- en wandelpaden, nog steeds in elkaar over waardoor de wijk als één geheel wordt ervaren.

Oostelijke groene vinger, gehalveerd door nieuwbouw in de jaren '80 en '90. Foto: Nadine van den Berg.

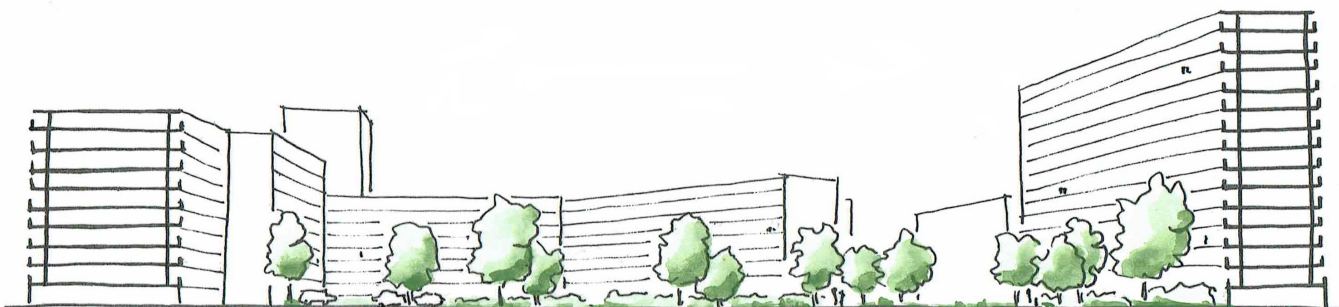

Beleving van het groen op maaiveldniveau. Foto: Nadine van den Berg.

Hoogbouwzone met grootschalige knikflats in parkachtige omgeving

In Ommoord maakt de grootschalige hoogbouw de hoeveelheid groen mogelijk, en de hoeveelheid groen maakt de hoogbouw 'mogelijk'. De twee zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het groen is een decor waarin de gebouwen de coulissen vormen. Zonder de flats was het groen niet zo interessant geweest en zonder het groen hadden de flats in een kale vlakte gestaan waarmee de kwaliteit van de woningen was verdwenen, omdat die juist op het groen zijn gericht. Er zijn duurzame bomen als vleugelnoten, kastanjes en beuken geplant die zijn uitgegroeid tot beeldbepalende elementen die opgewassen zijn tegen de grote schaal van de bebouwing en het parkachtig karakter versterken.

De groen- en waterstructuren met gebogen paden moesten de schakel vormen tussen de grootschaligheid van de hoogbouw en de 'menselijke maat'. Dit heeft een aantrekkelijk contrastwerking tussen de strenge ordening van de flats tegenover de losse, meer natuurlijke plaatsing van bomen opgeleverd. In vergelijking met veel andere naoorlogse wijken heeft het groen in Ommoord een erg natuurlijke uitstraling.

Hoven en tuinen

De flats variëren in hoogte. De knikflats zijn acht hoog, de schijfflats [ERA-flats] zijn veertien hoog en de woontorens tellen twintig verdiepingen. Met de groepering van de verschillende flats en in het bijzonder door de positionering van de knikflats, zijn ruime, groene binnenruimtes gecreëerd; de hoven. Stam-Beese richtte de flats naar de zon en situeerde de grote parkeervelden consequent aan de schaduwzijde van de woongebouwen. Door de ruime hoven, noodzakelijk vanwege de voor bezonning vereiste gevelafstanden, doet de werkelijke hoogte van de flats nergens heel hoog aan.

- Wonen vanaf de 1e verdieping op een tapijt van doorlopend groen.
- Het groen loopt door tegen de plinten aan. Heesters en rozenstruiken verzachten zo de hoge en versteende bebouwing. Foto: Nadine van den Berg.

Ten opzichte van vroeg-naoorlogse hoven was in Ommoord sprake van een enorme schaalvergroting. Samen met de twee groene vingers vormen ze één groot openbaar park waar de bebouwing midden in staat. De geleidelijke overgangen van de hoven naar de twee langgerekte zonder gehinderd te worden door obstakels.

In de ideologie van Stam-Beese was de begane grond gevrijwaard van privégebruik. Deze was vooral bedoeld voor gemeenschappelijke entrees, bergingen of garages. Het aangrenzende groene van de hof was weliswaar openbaar, maar kon worden opgevat als gemeenschappelijke achtertuin die kon worden 'toegeëigend' door de bewoners. De meeste hoven waren in eigendom en beheer bij verhuurders.

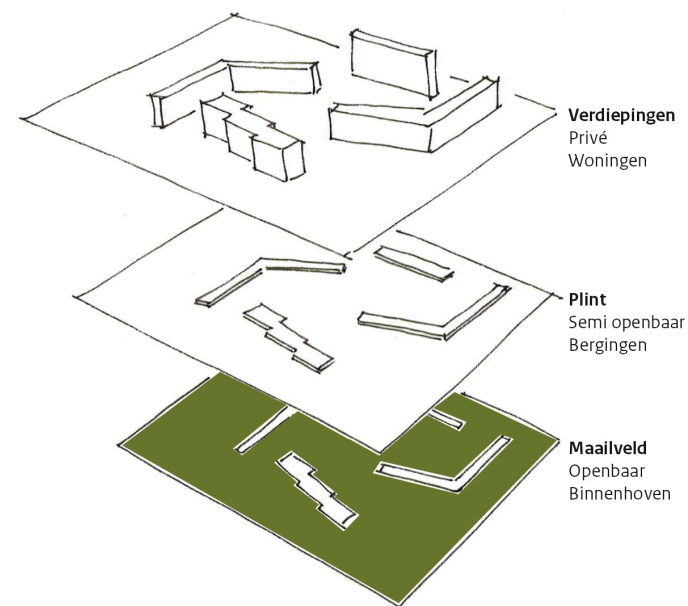
Foto: Marlijn van der Hoeven.

Beleving op verschillende niveaus

De beleving van de groene aanleg verschilt afhankelijk van de hoogte waarop men zich bevindt.

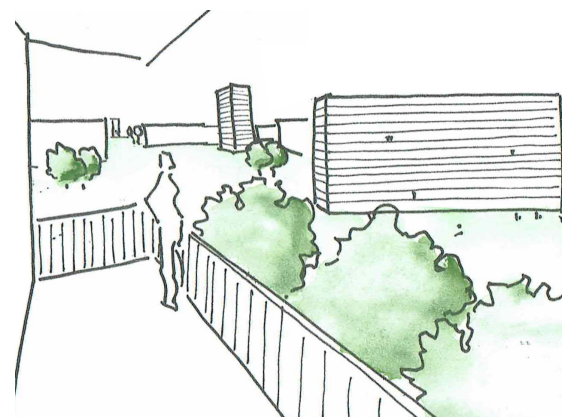
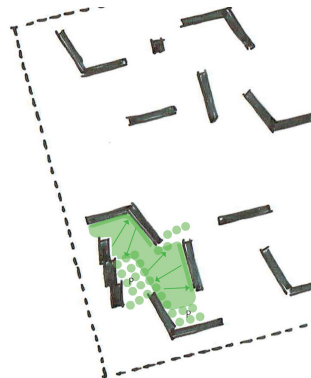
Maaiveld

Op maaiveldniveau wordt het beeld in de hoven bepaald door de afwisseling van hoge boomgroepen, rozenstruiken en open grasveld; van rustige zithoeken en drukke speelgelegenheden, van waterpartijen en wandelpaden. Het groen had voor Stam-Beese niet alleen een decoratieve functie, maar ook een sociale functie: tuinen om in te tuinieren, sport- en spelfaciliteiten voor kinderen en bankjes in het groen voor ontmoeting. De zichtlijnen lopen onder de bomen door, waarmee de samenhang en het omsloten karakter van de hof ervaren wordt. Het groen tussen en rondom de wooneenheden, markeert de 'zelfstandige' positie van de woonensembles. Aan de achterzijde van de wooneenheden overheersen, op maaiveldniveau, de geparkeerde auto's.

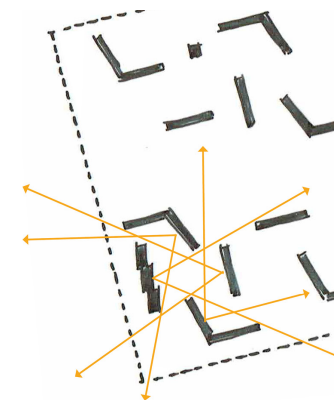

Zicht op het groen op maaiveldniveau.

Verre zichten op het groen vanaf de hogere verdiepingen.

Zicht vanuit de flat

De flats zijn enerzijds de afsluiting van de hoven, anderzijds zijn het juist richtinggevend elementen die je blik sturen. De open verkaveling, de vrije positie van de gebouwen en de ruime opzet van de woonensembles leveren, vanaf de hoger gelegen verdiepingen, verre doorzichten tussen de gebouwen op, in het noorden tot ver voorbij het Ommoordse veld en het omliggende landschap.

Door de inzet van bomen op en rondom de parkeerplaatsen worden veel auto's gemaskeerd door een bladerdek. Het groen oogt dan als een doorlopend groen tapijt. De beleving van het parkgroen wordt vooral vanaf de hogere verdiepingen van de flats ervaren.

Veranderingen

Sinds kort zijn sommige stukken van die openbare hoven door bewonerscollectieven in eigen beheer genomen en omheind. Daarnaast zijn in verschillende knikflats de garageboxen omgebouwd tot woonruimtes met aangrenzende en afgeschermdé privé-terrassen en/of tuintjes. De hoeveelheid groen van de hoven en de mate van beleefde beslotenheid varieert, omdat niet alle hoven meer even gaaf zijn. **De Kelloggplaats** is nog één van de meest complete in de wijk.

Orientatie van balkons op de zon en parkeervlakken consequent aan de schaduwzijde. Foto: Nadine van den Berg.

Kernkwaliteitenkaart

#1 Stempels #2 Voorzieningencentra rond metrostations #2 Groene hoofdstructuur #3 Grootchalige knikflats in parkachtige omgeving

- #1 woningproductie op het toppunt van standaardisatie en industrialisatie
- #2 woonwijk opgezet volgens drie hoofdprincipes: infrastructuur, wooneenheden en groen
- #3 hoogbouwzone met grootchalige knikflats in parkachtige omgeving

- wijkgrens
- groene hoofdstructuur
- water
- groene hoven
- bomen en laanbomen
- knikflats
- schijfflats
- hoogbouw
- laag- en middelhoogbouw
- voorzieningen (core)
- metro (en -station)
- hoofdweg
- secundaire weg naar parkeervoorziening
- fiets- en wandelroute

Begrippenlijst

Bouwkunde

Woning typologieën:

Drive-in-woning

Bij een drive-in-woning bevindt zich op de begane grond of op -1 een afgesloten garage. Het woongedeelte is op de eerste verdieping gelegen.

Duplexwoningen

Duplexwoningen zijn eengezinshuizen die gesplitst zijn in twee woonlagen om ruimte te bieden voor twee gezinnen. Deze woningen werden na de oorlog gebouwd met de bedoeling om er na de woningnood weer één ruime woning van te maken. De woningnood hield langer aan en bovendien bleek het ombouwen duurder dan gedacht, waardoor dit weinig of pas veel later is gedaan.

Maisonnettes

Maisonnettes zijn woningen in een groter gebouw, zoals een flat of appartementencomplex, met meerdere verdiepingen per woning. Ook dit was in die tijd in de Nederlandse woningbouw een nieuw type.

Woonensemble

(vaste) Compositie van verschillende losstaande wooneenheden

Systeembouw

De term systeembouw heeft betrekking op meerdere vormen van industrieel bouwen:

stapelbouw - het stapelen van muren met (steeds grotere) lichte betonnen elementen. Deze worden meestal bekleed met baksteen.

montagebouw - bouwen met geprefabriceerde onderdelen, zoals kozijnen, kastwanden, maar ook complete puien en badkamers. Later werden ook fabrieken op de bouwplaatsen zelf gebouwd voor met name grote elementenbouw, zoals wanden en vloeren.

gietbouw - (dragende) wanden en vloeren worden op de plek zelf gegoten in tijdelijke of blijvende bekisting. Ook nu nog is systeembouw meestal een combinatie van gietbouw en montagebouw.

skeletbouw - opbouw van geprefabriceerde kolommen en liggers. Deze worden aan de buitenzijde bekleed.

Stromingen

Bossche School

Begin jaren vijftig kwam de benaming 'Bossche School' voor het eerst in zwang. Het betrof een postacademische architectuuropleiding in Den Bosch, die haar oorsprong vond in de naoorlogse opgave van de kerkenbouw. Bij deze vroeg naoorlogse architectuurstroming, waarvan Dom Hans van der Laan, samen met zijn broer Nico de grondlegger was, draaide alles om verhoudingen. De ontwerpen zijn gebaseerd op het 'Plastisch Getal', de derde macht van de gulden snede. De verschillende onderdelen van een gebouw werden via een stelsel van verhoudingen op elkaar afgestemd. In hun zoektocht naar deze essentie van de architectuur bestudeerden de cursisten historische religieuze bouwwerken. De stijlkenmerken daarvan klonken nog jaren door in het werk van Bossche Schoolarchitecten.

De architectuurstroming kenmerkt zich door soberheid en de afwezigheid van versieringen en het gebruik van in Nederland beschikbare, traditionele, materialen, zoals baksteen, beton, hout en keramische dakpannen. Alhoewel ornamenten

nauwelijks worden toegepast, is de detaillering van raampartijen, daklijsten en erkers geraffineerd. Gevellijsten, timpanen en [doorlopende] lateien, afkomstig uit de klassieke bouwkunst, behoren tot de karakteristieke vormtaal van de vroege Bossche School. Met het ambachtelijk metselwerk en de tamelijk traditionele en klassieke vormtaal vloeien de Bossche en Delftse School in veel naoorlogse ontwerpen naadloos in elkaar over.

Delftse School

De Delftse School is een traditionalistische architectuurbeweging die in de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond en voortduurde tot halverwege de jaren vijftig. De Delftse School werd geïnspireerd en aangevoerd door Marinus Jan Granpré Molière, architect en docent aan de Technische Hogeschool van Delft. Hij had een levensbeschouwelijke visie op het bouwen waarin 'eeuwige waarden' centraal stonden: gericht op een herleving van historische betekenissen, vormen en materialen. De architectuurstroming legt de nadruk op een ambachtelijke vormtaal, met het accent op bakstenen gevels en zadeldaken met keramische pannendaken.

De Delftse School wordt dikwijls beschouwd als de conservatieve tegenhanger van de modernistische architectuur van het Nieuwe Bouwen en de ornamentele bouwkunst van de Amsterdamse School, twee dominante richtingen in de Nederlandse architectuur tijdens het interbellum. Granpré Molière beschouwde het Nieuwe Bouwen als 'onbesuisd,' terwijl hij de Amsterdamse School te 'wulps' vond. Bouwkunst moest volgens hem 'nederig en zelf vergetend' zijn.

Modernisme / Het Nieuwe Bouwen / Functionalisme

Onder modernisme wordt de fundamenteel nieuwe architectuurstroming die begin 20e eeuw ontstond verstaan, in Nederland bekend onder de naam *het Nieuwe Bouwen* [of Nieuwe Zakelijkheid en Functionalisme]. De 'modernen' bepleitten een

rationele architectuur met een vormentaal die 'berust op het begrip van constructie'. De architectuur van het Nieuwe Bouwen kenmerkte zich door rechte lijnen, geometrische en abstracte vormen, lichte constructies van staal en beton, grote ramen, een vrije gevelindeling en een open plattegrond. De binnen- en buitenruimtes werden met elkaar verbonden, waardoor licht, lucht en ruimte werd gecreëerd. De gevels werden vaak wit gepleisterd. In de stedenbouw richt het modernisme zich meer op de wetenschappelijke onderbouwing van de inrichting op basis van onderzoek naar de verhouding van de verschillende functies en de samenstelling van de bewonersgroepen. Het programma voor de wijk is richtinggevend voor de ordening en het ontwerp. Dit betekent ook een grotere zelfstandigheid van het ontwerp ten opzichte van de bestaande stad.

Het Nieuwe Bouwen was in grote mate een sociaal geëngageerde beweging geïnspireerd door het socialisme. Net als in Duitsland, hadden De 8 [Amsterdam] en De Opbouw [Rotterdam] grote interesse in het vraagstuk van de sociale woningbouw: wat is de beste manier om de lage klasse onder goede omstandigheden te huisvesten?

In deze periode kwam ook de planologie de voornamelijk op onderzoek gerichte stedenbouwkunde binnen. Traditioneel was de stedenbouwkunde gericht op vorm, vanaf het modernisme werd functie en de ordening van de functies binnen een wijk een factor binnen de stedenbouw.

CIAM - Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, opgericht in 1928 als overlegorgaan voor modernistische architecten met een serie spraakmakende internationale conferenties over moderne architectuur en stedenbouw. Het diende als instrument om een nieuwe manier van wonen en bouwen te stimuleren. De Amsterdamse De 8 en de Rotterdamse Opbouw vormden samen de Nederlandse CIAM-groep. In 1960 was de laatste CIAM bijeenkomst.

Traditionalisme

Het begrip traditionalisme verwijst naar het doelbewust teruggrijpen op tradities bij het bouwen wat betreft vorm, maar ook wat betreft constructie en functie.

In Nederland ging de baksteenarchitectuur van de jaren twintig in de vorm van het traditionalisme na 1945 door, naast het opkomende modernisme. De baksteenbouw was nu niet langer modern expressionistisch, maar juist behoudend en gebaseerd op de nationale bouwtraditie van sobere baksteengevels met een vlakke en symmetrische opzet. Het traditionalisme kijkt eerder naar regionale dan naar nationale of internationale stijlen en gaat uit van architectuur die het vlak benadrukt. Kenmerkend voor het naoorlogse traditionalisme zijn de toepassing van vertrouwde gebouwtypologieën, archetypische bouwvormen, bemiddelende overgangsmotieven, introverte beslotenheid, ambachtelijke bouwtechnieken, hiërarchische gevelcomposities waarin de achterliggende functies afleesbaar zijn, hellende daken, markante schoorstenen en de voorliefde voor de materialen baksteen, hout, smeedijzer en natuursteen. In de stedenbouw komt het traditionalisme tot uiting in het begrip harmonie en de esthetische ontwerpprincipes van morfologische en visuele samenhang en afwisseling van beslotenheid en openheid. De nadruk ligt meer op het stratenplan dan in het vormgeven van de ruimte op een groter schaalniveau. Ook richt het ontwerp zich op continuïteit en op harmonie met de bestaande context.

Stedenbouwkunde

Bouwblok

Een bouwperceel dat de volledige ruimte inneemt tussen vier straten.

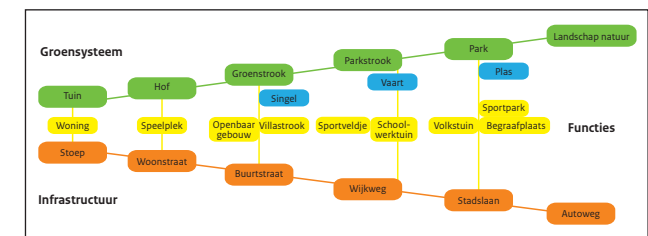
Core

In 1951 werd op de achtste editie van het CIAM-congres het functionalistische ideeëngoed uit de vooroorlogse periode van CIAM 'gehumaniseerd'. De menselijke maat werd uitgangspunt. Vanaf dat moment sprak men van 'de core', wat staat voor de materiële uitdrukking van het gemeenschapsgevoel. Het stond voor ontmoeting en wederzijdse betrekking. Dit kon ruim worden opgevat, van plein en winkelcentrum tot park.

Cul-de-sac-ontsluiting

Doodlopende weg, alleen bedoeld voor bestemmingsverkeer om woongebieden verkeersluw te houden.

Hiërarchie

Bron: Y. Feddes [2011], *De groene kracht*

Hofvorm

Verkaveling waarbij verschillende, los van elkaar staande, wooneenheden op zo'n manier zijn gegroepeerd dat ze een hof formeren: een al dan niet openbare, centrale ruimte, meestal

met groene invulling soms ook liep een weg door de hof of waren er parkeerplaatsen gerealiseerd in de centrale ruimte. Een in Amsterdam ontwikkeld naoorlogs verkavelingstype met een minder statische compositie dan voorheen en een gunstig aantal woningen per hectare.

Molenwiekverkaveling

Compositie waarbij de voorkant en de kopse kant van een flat of strook elkaar afwisselen aan de straatkant. Het is een speelsere compositie *dan een hofverkaveling en is daar vaak een verschuiving van.*

Stempelbouw

Stempelbouw (ook wel stempelverkaveling) is een verkavelingsprincipe dat in Nederland veel is toegepast in de wederopbouwperiode. Bij stempelbouw bestaat een wijk uit een zich herhalend patroon van (kleine) woonensembles. Deze groepering wordt ook wel de stempel genoemd. Deze stempels zijn grotendeels identiek en hebben ook dezelfde oriëntatie, maar zijn vaak verschoven ten opzichte van elkaar of gespiegeld.

De herhaalbare eenheid kreeg de scheldnaam 'stempel' opgeplakt toen deze evolueerde naar een gestandaardiseerde variant.

Strokenbouw

Strokenbouw is een stedenbouwkundig verkavelingsprincipe, waarbij de bebouwing in parallelle, vrijstaande rijen is geordend, zoveel mogelijk georiënteerd op de zon. De woningen zijn vaak niet gekoppeld aan straten, maar staan hier 'los' van. Vaak wordt de bebouwing ontsloten door woonpanden aan de noordkant.

Tuinstadmodel

Concept geïntroduceerd in 1898 door sociaal hervormer Ebenezer Howard dat op verschillende plekken navolging kreeg. Het tuinstadmodel beloofde in zowel sociaal als ruimtelijk opzicht een oplossing te bieden voor de industriële samenleving. Het is als het ware de voorloper van de wijkgedachte. Nieuwe steden ontstonden op het platteland in de buurt van industrie en werden van fabrieken gescheiden door een groenzone, bedoeld voor recreatie en ontspanning. De stad werd niet langer gezien als een gesloten geheel, maar als plek waar groen vanuit het omringende landschap tot diep in de stad doordrong. Het landschap lag niet langer aan de rand van de stad, maar kwam in de stad zelf te liggen om daar lucht en ontspanning te bieden aan bewoners.

Wijkgedachte/Parochiewijk

De naoorlogse stedenbouw uit de wederopbouwperiode is sterk gebaseerd op de wijkgedachte en werd als denkbeeld voor het eerst bekend door het boek *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946). De begrip kan gedefinieerd worden als: het stichten van een complete, stedelijke gemeenschap van beperktere omvang, in een ruimtelijk vormgegeven geheel van stedelijke functies. De ruimtelijke en sociale oorsprong ligt in de Angelsaksische begrippen *neighbourhood unit* en *de garden city*. Zowel de ruimtelijke als de sociologische kant kende een hiërarchische structuur: woning – buurt – wijk – stadsdeel – stad, met het gezin als hoeksteen van de samenleving. In Nederland is de wijkgedachte sterk verbonden met het fenomeen 'de maakbaarheid van de samenleving' en de begrippen licht, lucht en ruimte. De grootte van de wijk was gebaseerd op het aantal inwoners en de hoeveelheid woningen en voorzieningen, zoals winkels, scholen, kerken, medische faciliteiten en sport en recreatievoorzieningen, daarvoor nodig waren. In plaats van vooroorlogse gesloten bouwblokken,

gelegen aan -soms benauwde- straten, waren de woningen en de overige gebouwen meestal gegroepeerd in open bebouwing en gelegen in ruim bemeten groen.

De parochiewijk (echelon paroissial) is een sociaal-ruimtelijk stedenbouwkundig model dat in naoorlogs katholiek zuidelijk Nederland voorop stond. Hierbij kreeg de kerk een prominente positie midden in de wijk toebedeeld, als belangrijkste baken. De wijkgrootte was afgestemd op de gemiddelde omvang van een parochie. In de parochiewijk stond het wonen en het gezinsleven centraal. Het idee was om in de snel veranderende wereld het overzicht te blijven houden en geborgenheid te creëren.

Wooneenheid

In Ommoord staat de wooneenheid gelijk aan een flatgebouw. De term 'wooneenheid' is gebaseerd op het ordeningsprincipe dat de Franse stedenbouwers aanduiden met de term 'echelon domestique' (50 tot 150 gezinnen). De bouwsteen van een woonwijk was een groep huizenrijen of 'wooneenheden'. Alle rijen in deze wooneenheid hadden een gelijke oriëntering, gericht op ideale bezonning. Verder werd gesteld dat deze rijen konden worden ingevuld met eengezinswoningen, etagewoningen of een combinatie van beide.

Bron: Architectenweb.nl | Blom, A., B. Jansen, M. van der Heide [2004], *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken* | RCE [2004], *Monumenten van de prille welvaartsstaat* | Haan, H. de, I. Haagsma [1996], *Plastisch lexicon: een beknopte encyclopedie van de 'Bossche School'*

Geraadpleegde literatuur

Blom, A. [2013], *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965 - ontwerpen aan stad en land*
Blom, A., B. Jansen, M. van der Heide [2004], *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*
Bureau ArEA, J. Ruitenbeek, P. Veenstra, *Ommoord – Cultuurhistorische analyse en beschrijving [1957 -1965]*
Cuperus, F. en C. van Dorst [2010], *Sociaal groen, zoektocht naar betaalbaar wonen met groen op je deurmat*
Hage, K. [2005], *Van Pendrecht tot Ommoord - naoorlogse woonwijken*
Studio LS [2014], *Het geheim van Ommoord*

Colofon

Gebiedsdocument Ommoord
Productie: De PlaatsMakers
Samenstelling en tekst: Marlijn van der Hoeven
Kaartmateriaal: Tim van Oosterbos
Tekeningen en schetsen: Marije Weijers
Redactie: Nadine van den Berg
Eindredactie: Sanne van den Breemer
Coverfoto: Nadine van den Berg
Ontwerp: Tegenwind grafisch ontwerp
Begeleidingscommissie: Anita Blom, Wijnand Galema, Jacqueline Rosbergen, Doris Schmutzhart, Kya Verhagenn

Voor dit document is geput uit bestaand[e] onderzoek en rapportages. De kaarten in dit document zijn gebaseerd op kaarten van MUST uit 2010. Het is daarom mogelijk dat aanpassingen van na 2010 in de kaarten in dit document ontbreken.

Bij het tot stand komen van deze publicatie is zoveel mogelijk getracht toestemming te krijgen voor het beeldgebruik van de oorspronkelijk rechthebbenden of hun uitgevers. Indien een rechthebbende denkt aanspraak te kunnen maken op een beeld, dan kunt u contact opnemen met InfoDesk info@cultureelerfgoed.nl.

©Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2016

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421 | fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl